

*Подорожна Т. С.,
кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри економічної теорії і права
Подільського державного аграрно-технічного університету*

ВЕРХОВЕНСТВО КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ ТА КОНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ: ДІАЛЕКТИКА ВЗАЄМОДІЇ

Анотація. Стаття присвячена взаємодії процесу конституціоналізації правової системи та верховенства Конституції, що забезпечує єдність правового регулювання, а також стабільність економічного розвитку України.

Ключові слова: правова система, правове регулювання, Конституція України, конституціоналізація, законодавство України.

Постановка проблеми. Будучи складним та багатограним явищем, яке акумулює комплекс найбільш різноманітних інститутів, принципів і норм, правова система України зумовлює численні напрямки, шляхи і тенденції свого розвитку та вдосконалення. Серед основних тенденцій, що охоплюють усі сторони процесу розвитку і вдосконалення правової системи, передусім потрібно виділити саме *процес її конституціоналізації*.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сутність конституціоналізації виявляється в тому, що Конституція насамперед закріплює нормативну модель та юридичну конструкцію найважливіших суспільних відносин, тим самим визначає системні, структурні, функціональні та інші зв'язки між різними суспільними інститутами (елементами правової системи [1, с. 12-16]), завдяки яким забезпечується правопорядок. З іншого боку, завдяки втіленню змісту конституційних норм і принципів у законодавство відбувається його гармонізація, забезпечується стабільність та ефективність його розвитку. При цьому конституціоналізація законодавства безпосередньо залежить від змісту тих цінностей та принципів, що закладені в Конституції та зумовлені особливостями національної правової системи [2, с. 7-8].

Принагідно зазначимо, що для інтерпретації терміна «конституціоналізація» в теорії конституційного права, зазвичай, вживають принцип верховенства Конституції, проте найімовірніше це не окремий принцип, а, як слушно зауважує І. Кравець, – ціла концепція [3, с. 169], яка безпосередньо пов'язана з процесом конституціоналізації правової системи. Зауважимо, що концепція верховенства Конституції може мати історичний, юридичний та соціальний вимір. Ця концепція складається не відразу в теорії конституційного права і має чимало серйозних проблем, які виявляються впродовж усього конституційного розвитку держави. Історичний підхід до верховенства Конституції важливий для виявлення елементів прогресивного розвитку конституційних норм, визначення історичних періодів, коли норми Конституції більшою чи меншою мірою слугували орієн-

тиром для поточного законодавства і реалізовувались на практиці. Нині концепція верховенства Конституції істотно впливає на теорію конституціоналізму та стає необхідною умовою руху держави до панування права в усіх сферах життя суспільства. Заразом для сучасного конституціоналізму характерний основоположний принцип – *верховенство Конституції у правовій системі держави*. Формування українського конституціоналізму як правового явища неможливе без належного забезпечення і втілення в життя принципу верховенства Конституції. Із цього приводу слушною є думка Ю. Лімбах, голови Федерального Конституційного Суду Німеччини, про те, що «концепт верховенства Конституції надає Конституції найвищої сили у правовій системі» [4, с. 8]. На шляху до реалізації цього принципу, Україні вдалося подолати поки що частково ключові труднощі та проблеми.

На наш погляд, верховенство Конституції полягає в тому, що: 1) Конституція відіграє активну роль у правовому регулюванні основних сфер суспільного і державного життя; 2) норми Конституції використовуються в різних судових інстанціях як норми прямої дії у процесі вирішення конкретних справ; 3) забезпечується найвища юридична сила Конституції і пріоритетне застосування в ієрархії нормативно-правових актів країни; 4) конституційні конфлікти та колізії, що виникають між різними суб'єктами права, вирішуються на підставі конституційних норм та на основі конституційного правосуддя; 5) щодо Конституції обов'язково застосовується системне тлумачення для забезпечення комплексного впливу на правову систему загалом. Верховенство Конституції в історичному вимірі відображає процес удосконалення механізму реалізації Конституції, зростання засобів і методів, за допомогою яких конституційні права і свободи забезпечувалися, а обов'язки виконувалися.

В умовах існування писаного Основного закону принцип верховенства права закріплюється в його тексті у формі верховенства Конституції. Хоча принцип верховенства права значно ширший і багатший за своїм правовим змістом, ніж позитивне формулювання самого верховенства Конституції, проте остання є ціннішим надбанням сучасної правової системи. Це свідчить про переведення на мову конституційних норм і позитивного права загалом абстрактних принципів права і справедливості, які стали вже загальноновизнаними в суспільстві або до яких це суспільство прагне у своєму розвитку. У чинній Конституції України 1996 р. принцип верховенства

Конституції вперше в історії конституційного розвитку України одержав юридичне закріплення. Як справедливо зазначають російські дослідники Є. Козлова та О. Кутафін, «у визнанні верховенства Конституції закладена не властива колишнім, радянським конституціям ідея підпорядкування держави конституції, праву» [5, с. 87].

Принцип верховенства Конституції покликаний показати місце Основного закону у правовій системі країни, в ієрархії нормативно-правових актів як її основних складників. Він спрямований на формування та діяльне ставлення громадян до реалізації і відстоювання конституційних прав і свобод. Активне ставлення до Конституції та закріплені в ній права сприяють розвитку конституційного патріотизму в країні. Саме тому для нашої країни першочерговим завданням суспільної трансформації було і є гарантування стійкості конституційного розвитку [6, с. 60].

Однак верховенство Конституції характеризує не тільки її положення в ієрархії нормативно-правових актів. Виступаючи в ролі юридичної основи для розвитку всіх галузей права, чинна Конституція регулює і закріплює процес створення правових норм та актів, які забезпечують проведення політичних, культурних та соціально-економічних перетворень у суспільстві. Наскільки стабільним та еволюційним буде розвиток самої Конституції, настільки реформування державної і суспільної сфер життєдіяльності набуває завершеного характеру. Оновлення сучасного цивільного, кримінального, трудового законодавства має бути узгоджене з основними принципами і положеннями Конституції України.

Юридичний вимір верховенства Конституції може складатися з двох аспектів. *По-перше*, діяльність державних органів, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб, громадських об'єднань, громадян та інших осіб мусить погоджуватися з конституційними принципами і нормами, що відображають «дух» і «букву» Конституції. Із цього приводу варто розрізняти Конституцію як певний текст, тобто документ, що має назву «Конституція України», і Конституцію як сукупність норм, якими встановлюється верховенство права держави (ці два значення Конституції взаємопов'язані, але не ідентичні).

Другий аспект верховенства Конституції пов'язаний з характером об'єкта конституційно-правового регулювання. Норми Конституції регулюють найбільш значущі суспільні відносини, однак не в повному обсязі. Багато конституційно-правових інститутів конкретизуються і деталізуються в поточному законодавстві або навіть у нормативно-правових актах органів місцевого самоврядування. Тому у практичному сенсі для забезпечення верховенства Конституції великого значення набуває чітка диференціація конституційних положень, яких потрібно дотримувати, відповідно до «букви» Конституції, і положень, які можуть бути конкретизовані і деталізовані у правотворчій діяльності, насамперед законодавчих органів влади. Останні у своїй діяльності мають керуватися «духом» Конституції. У зв'язку з цим виникає проблема визначення меж повноважень державних органів та органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб з інтерпретації конституційних норм

через нормотворчу і правозастосовну діяльність. У ході такої діяльності не повинні порушуватися основи конституційного ладу, які встановлюються в розділі 1 Конституції України і поширюються на всю її територію.

Із цих позицій роль конституційно-правового регулювання у становленні та розвитку правової системи України важко переоцінити. Зобов'язувальний характер конституційно-правових норм завжди є складовою частиною сучасного розуміння правової системи держави. У різних правових системах сформувалися концепції, у яких провідна роль відводиться праву в регулюванні суспільних відносин. Правова система не може функціонувати без панування права (тим паче Основного закону держави), адже Конституція – найвищий тип права, а конституційне регулювання – найбільш значуще для правової системи. Це пов'язано з тим, що наявність самої Конституції багато в чому зумовлює реальне існування конституціоналізму в державі. Необхідність дієвості Конституції визначає такий принцип конституціоналізму, як верховенство або панування права, при якому Конституції відводиться роль Основного закону в державі, а інша правотворча діяльність має мати конституційну основу та конституційні межі.

Отже, значення Конституції України як ядра національного законодавства, акта, який володіє вищою юридичною силою, зумовлює вимогу до конституційності нормативно-правових актів, під якою треба розуміти стан відповідності нормативно-правових актів «букві» і «духу» конституційних норм. Тобто конституційність можна розглядати як певний суспільно-політичний режим, за якого ефективно функціонує держава та всі її інститути. Забезпечення конституційності норм права, однозначного їх застосування всіма правозастосувачами, досягнення стійкості і стабільності правового регулювання в усіх сферах життя суспільства – це і є основна мета розвитку правової системи, що відіграє принципову роль та має бути обов'язково досягнута в Україні.

У ч. 2 ст. 8 Конституції України закріплюється, що вона має вищу юридичну силу і пряму дію та застосовується на всій території України. Якість вищої юридичної сили Конституції виражає її місце в ієрархії нормативно-правових актів, що діють в Україні. Окрім того, вона визначає пріоритет дії та застосування конституційних норм. Цю якість можна розглядати у двох аспектах: у формальному і матеріальному. *Формальний аспект* вищої юридичної сили означає, що передбачені Конституцією нормативно-правові акти повинні прийматися з дотриманням конституційної процедури. Якщо зафіксованої конституційними нормами процедури не дотримано, Конституційний Суд України може визнати правовий акт таким, що не відповідає Конституції. *Матеріальний аспект* вищої юридичної сили припускає, що нормативно-правові акти в межах, передбачених Конституцією, повинні відповідати їй за змістом. Змістова відповідність виражається в несуперечності законів та інших нормативно-правових актів конституційним положенням.

Отже, Конституція слугує основою всієї правової системи України, закріплює основні принципи всього права, порядок встановлення правових норм, до якої б галузі права вони не належали, і має своєрідний уста-

новчий характер. У світлі сказаного найважливішою теоретичною та практичною проблемою є дослідження питання про місце Конституції у правовій системі держави. Ця проблема недостатньо повно досліджена в межах загальної теорії права, де в системі нормативних актів майже не розкрито «правоутворювального» значення Конституції, а також у галузевих юридичних науках. Як правило, не дається ґрунтовної характеристики механізму співвідношення конституційних норм з галузями законодавства. Розробка проблеми співвідношення Конституції і законодавства загалом має велике значення. Бурхливий розвиток та оновлення законодавства в Україні вимагають виявлення тих механізмів його співвідношення з Конституцією, з одного боку, і тих «конституційних форм» – з іншого, які забезпечують грамотний розвиток конституційних та інших нормативно-правових актів.

Як слушно зауважує Н. Пархоменко, конституціоналізація законодавства – динамічне явище, тому під час його дослідження важливо враховувати не лише його мету і завдання, але й його втілення на практиці [7, с. 14]. Будь-яка галузь права, законодавства розвивається під впливом і відповідно до Конституції. Водночас низка законів впливає зі змісту тих чи інших конституційних положень. В одних випадках Конституція немовби скеровує до вже чинних актів законодавства. В інших – Конституція відсилає до законів, які повинні бути прийняті, оскільки це впливає зі змісту відповідної конституційної норми. Конституція передбачає формулу, яка означала б відповідність усіх інших нормативних актів і дій органів держави «духу» і «змісту» конституційних положень та їх послідовної реалізації. У цьому зв'язку заслуговує на увагу проблема механізму «трансформації» конституційних положень у нормах поточного законодавства і проблема відтворення в ролі базових тих чи інших конституційних принципів, інститутів і норм. Для дослідження цього механізму, на наш погляд, необхідно зупинитися на структурних зв'язках ієрархічної структури нормативно-правових актів. Як правильно зауважив В. Сирих: «Основним структурним зв'язком ієрархічної структури юридичних нормативних актів виступає ієрархічний зв'язок» [8, с. 12]. На думку І. Сабо, цей зв'язок виражається в тому, що «нормативно-правові акти відповідного виду, які мають вищу юридичну силу, є вихідною базою, основою для актів з меншою юридичною силою» [9, с. 33-46]. Нижчі юридичні нормативні акти займають підпорядковане положення стосовно вищих, не можуть їм протистояти, змінювати їх, позбавляти правової сили тощо. Процес взаємозв'язку нормативно-правових актів, розглянутий з погляду взаємодії норм права різних видів юридичних нормативних актів, може відбуватися в одній із двох форм: 1) шляхом впливу правових норм одного виду актів на зміст норм права іншого виду; 2) шляхом відтворення і розвитку в них змісту конкретних норм права. У першому випадку взаємодії нормативно-правових актів можна говорити про вплив ідейно-юридичного змісту, принципів, цілей і завдань правового регулювання, сформованих в одному виді актів на ідейно-юридичний зміст, принципи, цілі та завдання правового

регулювання, які закріплені в іншому виді нормативно-правових актів. Наприклад, вплив конституційного інституту права власності, основний «ідейний заряд» якого формують принципи недоторканності, гарантування та стимулювання приватної власності на цивільно-правовий інститут права власності (на думку С. Полєніної, «відтворення і розвиток положень одних нормативно-правових актів в інших становить один з універсальних способів, прийомів побудови, розвитку і вдосконалення законодавства» [10, с. 16]). У разі, коли таке опосередкування має місце в актах нижчої юридичної сили в нормативно-правових актах з вищою юридичною силою відбувається узагальнення норм права, якщо ж цей процес протікає у зворотному напрямку, тобто зверху вниз, то відбувається конкретизація, деталізація і розвиток норм права, сформульованих у вищому нормативно-правовому акті, у нормах права з меншою юридичною силою.

Отже, відповідно до сказаного, можна зробити такий висновок: усі нормативно-правові акти перебувають у полі тяжіння змісту, принципів, цілей і завдань правового регулювання, закріплених у Конституції, і не можуть протистояти в цьому сенсі Основному закону, а лише розвивати, конкретизувати і деталізувати його. «Ця аксіома, – як зазначає Н. Сільченко, – є наслідком і відображенням суворої ієрархічності джерел права і провідної ролі Основного закону, його верховенства як важливого елемента ієрархічної побудови нормативно-правових актів» [11, с. 110]. Важливо також зауважити, що взаємодія норм Конституції і норм поточного законодавства має не тільки односторонній характер (зверху вниз), але й двосторонній, взаємний характер. Як правильно стверджує Н. Журавльов, для того, щоб «спрацьовували» соціально-економічні та політичні умови в тому чи іншому конкретному випадку, потрібен відповідний механізм, який зміг би привести їх у дію [12, с. 16]. Цей механізм може бути хорошим або поганим. Хороший механізм, що містить ретельно напрацьовані закони та підзаконні нормативно-правові акти, чітку законодавчу техніку, бездоганний виклад норм права, а також їх застосування на практиці, послугує основою тих юридичних гарантій, які необхідні для реалізації громадянами своєї правоздатності. Погано налагоджений механізм, у чому б не виражалися його недоліки (наприклад, відсутність конкретизуючого нормативного акта, помилкове застосування закону тощо), завжди є гальмом на шляху реалізації прав і свобод. Можна навести багато прикладів на підтвердження неможливості реалізувати з боку громадян своїх прав. Тому треба наголосити, що неможливо реалізувати (визначити умови і засоби реалізації) права і свободи тільки за допомогою конституційних (закріплених у статтях Конституції) гарантій. Це завдання можна вирішити шляхом їх розвитку та конкретизації в поточному законодавстві. А з іншого боку, гарантії, закріплені в Конституції, є гарантіями вищого рівня, які становлять собою юридичну основу, базу поточного гарантування, оскільки вони завжди мають комплексний характер, концентровано виражають умови реалізації прав і свобод, і внаслідок того, що вони прописані в Основному законі, мають вищу юридичну силу. Конституційні права і свободи, будучи суб'єктивними правами, безпосередньо

впливають на конкретні правовідносини і при цьому, регулюючи схожі суспільні відносини, норми Конституції взаємодіють з нормами галузевого законодавства. Процес розвитку і конкретизації конституційних прав і свобод у поточному законодавстві становить об'єктивну закономірність правового регулювання.

Висновки. Отже, підсумовуючи зазначимо, що незалежно від того, у якому значенні розглядається конституціоналізація (чи то з погляду верховенства Конституції, її модернізації, чи конституційності нормативно-правових актів), *конституціоналізація правової системи* – це досить складний, об'єктивний, багатовимірний та динамічний процес приведення у відповідність із Конституцією не тільки тексту, а й сенсу норм, принципів, інститутів права, правозастосовного тлумачення, що забезпечує єдність правового регулювання, а також стабільність економічного розвитку України.

Література:

- Огаренко Т. Структура і функції правової системи / Т. Огаренко // Підприємництво, господарство і право. – 2013. – № 5. – С. 12–16.
- Теорія і практика конституціоналізації національних систем права та законодавства: український досвід : аналітична доповідь / відпов. ред. Н. М. Пархоменко. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2012. – 128 с.
- Кравец І. А. Формирование российского конституционализма: проблемы теории и практики : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.02. – М. : РГБ, 2003. – 410 с.
- Limbach J. The Concept of the Supremacy of the Constitution / Jutta Limbach // The Modern Law Review. – 2001. – Vol. 64. – № 1. – P. 8. – P. 1–10.
- Козлова Е. И., Кутафин О. Е. Конституционное право России : учебник / Е. И. Козлова, О. Е. Кутафин. – 3-е изд. – М., 2002. – 380 с.
- Добродумов П. О. Питання конституціоналізації суспільних відносин / П. О. Добродумов // Право та сучасне суспільство: реалії співвідношення : матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 30 березня 2012 р.) : у 4 ч. – Запоріжжя : Істина, 2012. – Ч. 1. – С. 60–62.
- Теорія і практика конституціоналізації національних систем права та законодавства: український досвід : аналітична доповідь / відпов. ред. Н. М. Пархоменко. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2012. – 128 с.
- Сырых В. М. Структура генезис, система как элементы исторических и логических методов познания права : автореф. ... канд. юрид. наук / В. М. Сырых. – М., 1970. – 246 с.
- Сабо И. Социалистическое право / И. Сабо. – М. : Прогресс, 1964. – 216 с.
- Поленина С. В. Конституционные основы системы советского законодательства / С. В. Поленина // Сов. государство и право. – 1978. – № 5. – С. 16–21.
- Сильченко Н. В. Научные основы типологии нормативно-правовых актов : дис. ... канд. юрид. наук / Н. В. Сильченко. – М., 1981. – 324 с.
- Журавлев Н. П. О соотношении правоспособности, дееспособности и субъективного права : лекция / Н. П. Журавлев. – М., 1988. – 24 с.

Подорожня Т. С. Верховенство Конституции Украины и конституционализация правовой системы: диалектика взаимодействия

Аннотация. Стаття посвящена взаимодействию процесса конституционализации правовой системы и верховенства Конституции, обеспечивающему единство правового регулирования, а также стабильность экономического развития Украины.

Ключевые слова: правовая система, правовое регулирование, Конституция Украины, конституционализация, законодательство Украины.

Podorozhnaya T. The supremacy of the Constitution of the Ukraine and the constitutionalization of the legal system: the dialectic interaction

Summary. The article is devoted to the interaction process constitutionalize the legal system and the supremacy of the Constitution to ensure the unity of the rule of law, as well as the sustainability of the economic development of Ukraine.

Key words: legal system, legal regulation, the Constitution of Ukraine, the constitutionalization, the legislation of Ukraine.